

Maria Appel Nissen

Den produktive kvinde

Kroppen, kærligheden og økonomien

Denne artikel har til formål at bidrage til refleksion over, hvordan familien forstås politisk og i socialt velfærdsarbejde i Danmark. Gennem en historisk analyse af politikker for og udviklinger i socialt velfærdsarbejde fra 30'erne og frem til slutningen af 90'erne vises det, at forståelser af familien er blevet formet gennem ideen om den produktive kvinde. Ideen om den produktive kvinde henviser til den kvinde, der formår at overkomme vanskelighederne i at skabe sammenhæng mellem kroppen, kærligheden og økonomien med det formål at realisere familiens – og ikke mindst barnets – behov. På den måde har der historisk i politik og socialt velfærdsarbejde været en antagelse om, at kvindens indsats er afgørende for familiens levede liv og muligheder. Dette gælder ikke mindst den kvinde, der er alene om forsørgelse og omsorg for barnet. Analysen viser imidlertid samtidig, at de mere specifikke forestillinger om den produktive kvinde langt fra er entydige og også rummer konfliktende perspektiver. Hvor det politiske syn på familien mere ensidigt fokuserer på kvindens evne til at imødekomme produktivitetsidealer knyttet til moderskab og arbejde, findes der i socialt velfærdsarbejde kontinuerlige forsøg på at adressere, hvordan samfundets forventninger til produktivitet og velfærd udfordrer kvinden, samt at udbrede et mere komplekst syn på familien og dens vilkår. I nyere tid sløres disse konfliktende forestillinger dog af et

relativt stærkt og homogent fokus på barnets psykosociale trivsel. Familien forstås i dag gennem opmærksomheden på barnet. Derfor rejser artiklen spørgsmålet, om det i vor tid er blevet vanskeligere at rumme kompleksiteten i det levede familieliv, vanskelighederne i at skabe sammenhæng mellem krop, kærlighed og økonomi, samt betydning af den produktive kvinde? Eller skaber fokuset på barnet nye muligheder for refleksion over disse forhold?

Keywords: Socialt arbejde, Produktivitet, Kvinde, Moderskab, Barnet, Krop, Kærlighed, Økonomi

Indledning

Tiden er jo fyldt med alle de Problemer, der knytter sig til Slægtens formerelse; etiske, moralske, sociale og økonomiske Synspunkter brydes på dette Omraade, som næppe nogen-sinde før, og bag disse Brydninger aner vi styrken af de Kræfter, der en dag kan have afløst Befolkningstilvæksten med Stagnation og derefter Tilbagegang. Vi føler nok endnu her i Danmark, at det danske Folk er et livskraftigt Folk, idet den danske Befolkning hvert Aar vokser med op imod 30.000 Mennesker, men Sandheden er ikke desto mindre den, at denne Følelse til Dels er en Fiktion (Dahlgaard (RV), Rigsdagssamlingen 1936-37: sp. 44, Fremsættelse af Lov om Bekæmpelse af Sygelighed og Dødelighed blandt Børn i det første Leveaar)

Det indledende citat illustrerer, hvorledes Befolkingskommissionen (1935) fik betydning for datidens politiske tankesæt. Politiske samfundsbekymringer vedrørende befolkningens livskraftighed samt ønsket om at sænke børnedødelighed og at øge fødselshyppigheden ledte dengang til dannelsen af Sundhedsplejen, som gav hygiejnisk vejledning til mødre om det gode familieliv for barnet (Nissen og Henriksen 2001, Pedersen 2015). Opmærksomheden på kvindens forvaltning af kropslige forhold fx i relation til amning og hjemmets hygiejne, blev et politisk anknætningspunkt, men repræsenterede også en forskydning af komplekse samfundsmæssige ("etiske, moralske, sociale og økonomiske") forhold til et problem vedrørende kvindens evne til på rationel vis at understøtte familiens og ikke mindst barnets liv. Politiske samfundsbekymringer blev således ganske tidligt omsat til interventioner rettet mod at fremme det gode liv i familien gennem en opmærksomhed på kvindens indsats.

Denne artikel har til formål at bidrage til refleksion over, hvordan familien forstås politisk og i socialt velfærdsarbejde – og specielt at belyse forbindelserne men også nuanceforskellene herimellem. Artiklen indledes med en analytisk refleksion over sammenhængen mellem forståelser af familien og ideen om *den produktive kvinde*. Herefter belyser artiklen, hvorledes familien er blevet formgivet gennem ideer om den produktive kvinde politisk hhv. i socialt velfærdsarbejde siden 30'erne og frem til slutningen af 90'erne. Denne historiske analyse viser, at ideen om den produktive kvinde bygger på grundlæggende konflikter knyttet til det at leve som familie i et moderne samfund – konflikter, som i mindre grad tematiseres politisk, men som adresseres i socialt velfærdsarbejde (Jf. Nissen, Fallov, Ringø, Kjaerulff og Birk 2015).¹ Disse konflikter drejer sig

om vanskelighederne i og bestræbelserne på at skabe sammenhæng mellem både kroppen, kærligheden og økonomien i det konkrete levede familieliv. I nyere tid drejes blikket imidlertid væk fra den produktive kvinde og retter sig i stedet mod barnet i familien. I forlængelse af analysen diskuteres det, hvad dette betyder, når vi forholder os til familien – politisk og i socialt velfærdsarbejde. Spørgsmålet er, om det i vor tid er blevet vanskeligere at rumme kompleksiteten i det levede familieliv, vanskelighederne i at skabe sammenhæng mellem krop, kærlighed og økonomi, samt betydning af den produktive kvinde?

Refleksioner over den produktive kvinde

Interessen for at belyse, hvordan familien forstås politisk og i socialt velfærdsarbejde er ikke ny. Historiske analyser har vist, hvordan det at fremme ønskværdige liv indgår i politiske og socialt arbejdes bestræbelser på at fremme samfundsmæssig orden (Philp 1979), samt hvorledes interventioner i familien er knyttet hertil (Donzelot 1997). Med en tilsvarende reference til Michel Foucault (1990) er det også i en dansk sammenhæng belyst, hvordan der i samfundet har udviklet sig forestillinger om den normale familie og det gode forældreskab, og hvorledes der i socialt velfærdsarbejde konstrueres moralske og magtfulde kategorier knyttet til en opmærksomhed på forældrenes adfærdsmæssige og kropslige afvigelser (Egelund 1997). Men hvilken samfundsmæssig orden udspringer disse normalitetsforestillinger af?

forskningsprojektet *Menneskesyn i socialt arbejde – velfærdspolitikker, teknologier og viden om mennesket*. Forskningsprojektet gennemføres af Maria Appel Nissen, Mia Arp Fallov, Pia Ringø, Jens Kjaerulff og Rasmus Hoffman Birk, og udforsker politiske, teknologiske og videnskabelige forhold, relationer og drivkræfter bag udviklingen af menneskesyn i socialt arbejde. Projektet forløber 2014-2017, og første del af projektet består af historiske studier af socialt arbejde. For beskrivelse af projektet se www.menneskesyn.aau.dk

1 Ideen om *den produktive kvinde* er udviklet på baggrund af interessen for *den produktive menneske* i

Sociologiske perspektiver på familien i det (post)moderne samfund, har længe beskæftiget sig med, hvordan normalitetsforestillinger opstår i samspil med historiske processer, samfundsmæssige, kulturelle og sociale forandringer, der får betydning for familiens levede liv (fx Dencik 1989, Dencik og Jørgensen 1999, Dencik, Jørgensen og Sommer 2008). Der lægges vægt på, hvordan komplekse moderniseringsprocesser forandrer relationerne mellem familien og omverdenen på en måde, som får betydning for familiens liv. Her peges der på, hvordan specielt forandringer i den økonomiske sfære, produktion og lønarbejde har ændret grundlæggende ved betingelserne for at leve som familier, og hvorledes dette kan forstærke konflikter mellem kønnene (Beck 1997). Sidstnævnte hænger også sammen med den pointe, at der i takt med disse forandringer er sket ændringer i det kulturelle syn på kærlighed (Luhmann 1998, Baumann 2004), i individers forhold til intimitet og seksualitet (Giddens 1994), og at dette skaber nye forventninger og forpligter individer til at elske på en særlig måde (Fuchs 1999). Det er belyst, hvorledes dette i samspil med forventninger på arbejdsmarkedet skaber et pres på familien, hvor det at opretholde familien kan ende med alene at blive oplevet som et slidsomt arbejde – både materielt/kropsligt og symbolsk (Hochschild 2003). Her peges der på opkomsten af en særlig opmærksomhed på barnet som en art omdrejningspunkt i en verden, hvor traditionelle holdepunkter i familiens liv og parforholdet forsvinder (Beck og Beck-Gernsheim 1995). Opmærksomhed på barnet kan finde sit udtryk i idealer om “intensivt moderskab”, hvor det forventes at forældrene, men i realiteten ofte moderen, tilsidesætter sig selv og egne behov i et omfang, hvor hun udsletter sig selv og forsvinder som person (Hays 1996). I forhold til denne børnenecentrering er betydningen af psykologiske tilknytnings- og udviklingsteorier blevet fremhævet (Rose 1989; Hays 1998). Denne

opmærksomhed på barnets psykologiske udvikling kan også komme til udtryk i socialt velfærdsarbejde i Danmark, når der lægges vægt på risikoen for, at barnet udsættes for omsorgssvigt, og når det forventes, at forældrene arbejder med følelsesmæssige relationer (Nissen 2005). Samlet set indikerer sociologiske perspektiver, hvorledes grundlæggende forandringer knyttet til det økonomiske system, ændringer i marked, produktion og lønarbejde får betydning for, hvordan det er muligt at være familie. I dette perspektiv udelukkes ikke interessen for normalitet og magtfulde konstruktioner af adfærdsmæssige og kropslige afvigelser, men sådanne forhold må ses i lyset af mere grundlæggende transformationer i samfundets orden og forventninger til individers præstationer. En grundlæggende udfordring for familien bliver vanskeligheden i at skabe sammenhænge mellem forventninger til økonomi/arbejde, kærlighed/intimitet samt kropslige præstationer. Man kan derfor formode, at forståelser af familien i politik og socialt velfærdsarbejde har referencer til temaer om økonomi, kærlighed og krop.

En historisk analyse af forståelser af familien i politik og socialt velfærdsarbejde kan anskues som en socialesemantisk analyse af, hvordan ovenstående forandringer er blevet begrebet, og har fået betydning for synet på familien. Socialesemantik henviser til måden, hvorpå vi begriber og taler om noget på, men er mere end sprog eller diskurs; en socialesemantik refererer også til udviklinger i samfundets form og kultur (Luhmann 2000). Ideen om *den produktive kvinde* er en analytisk betegnelse, der er genereret på baggrund af den historiske analyse, men den reflekterer en socialesemantik, som kommer til syne i kontinuerlige men varierende forestillinger om kvinden som et kropsligt, kærlighedsmæssigt og økonomisk produktivt væsen i relation til familiens og samfundets udvikling; forestillinger, som også har en reference til det levede og erfarede liv (Berger og Luckmann

2003).² Ideen om den produktive kvinde er således både en symbolsk social konstruktion og noget kropsligt erfaret. Det handler om den kvinde, der formår at overkomme vanskelighederne i at skabe sammenhæng mellem kroppen, kærligheden og økonomien med det formål at realisere familiens – og ikke mindst barnets – behov. Videnssociologisk kan dette perspektiv anskues som et forsøg på at forholde sig det, der er blevet betegnet som en dualisme i sociologiske betragtninger på kroppens betydning – nemlig dualismen mellem på den ene side at anskue kroppen som noget, der kun kan tilnærmes som social diskurs eller konstruktion, på den anden side at forstå kroppen som et faktisk biologisk, levet og erfaret fænomen, der ikke kun er et produkt af men også kan bidrage til produktionen af samfundets diskurser (Alzaga 2003, Søndergaard 2006).

Vanskelighederne i at etablere en sammenhæng mellem kroppen, kærligheden og økonomien kommer i dag bl.a. til udtryk i kritiske refleksioner over Neoliberale politikker knyttet til workfare og økonomiske incitament. Det hævdes, at disse negligerer kompleksiteten i det levede familieliv, og reducerer kvindens oplevelser og valg i forhold til familie- og arbejdsliv til et spørgsmål om økonomiske rationaler og incitament. Baseret på kvinders erfaringer argumenteres der for, at det levede moderskab må anskues i et integrerende relationelt perspektiv (“integral view”), hvor hensyn til økonomi, kærlighed til barnet og ønsket om

personlig autonomi, fx i forhold til egen krop, må anskues som et sammenhængende og langt fra entydigt rationale (Duncan og Strell 2004, Cortis og Meagher 2009). Skal man følge dette perspektiv befinder vi os nutidigt i en periode, hvor der politisk sker en afkobling af sammenhængen mellem krop, kærlighed og økonomi med en betoning af vigtigheden af det sidste. Omvendt kan man antage, at der i socialt velfærdsarbejde findes alternative versioner af, hvordan denne sammenhæng skal forstås, *fordi* det sociale arbejde drejer sig om at løse sociale problemer gennem hjælp, og hvor konkrete erfaringer også spiller en rolle (Nissen 2010, 2015). Historisk har der været forbindelser men også væsentlige nuanceforskelle mellem forståelser af familien og kvinden i politik og socialt velfærdsarbejde. Ved at udforske sådanne historiske variationer, kan man kaste nyt lys over nutidens udfordringer i forhold til at forstå familien. Det er denne udforskning, som resten af artiklen drejer sig om. Vi starter i slutningen af 30’erne.

Den produktive krop, menneskelighed og kampen for at forbedre kvinders stilling

Befolkningskommissionen og den politiske opmærksomhed på kvindens krop kom ikke kun til udtryk i Sundhedsplejen, men også i etableringen af den statslige Mødrehjælpsinstitution. Mødrehjælpsinstitutionerne skulle med afsæt i erfaringer fra Mødrehjælpen i København rette sig mod den svangre kvinde og det ufødte barn. Et stærkt formål var at forhindre kvinden i at foretage “overilede skridt” (illegal svangerskabsafbrydelse), og at fremme ønsket om moderskab. Mødrehjælpsinstitutionerne blev således forvaltere af Svangerskabsloven af 1939 og blev betragtet som en “positiv linje”; svangerskabsafbrydelse måtte ikke være en nødløsning for et ellers vanskeligt udgangspunkt fx fattigdom eller manglende opbakning fra faderen. Økonomi eller ulykke i kærlighed måtte ikke være en forhindring for at få børn. Hjælpen skulle bestå af “personlig,

2 I forskningsprojektet *Menneskesyn i socialt arbejde – velfærds politikker, teknologier og viden om mennesket* anskues denne problematik også gennem Hannah Arendts begreber om *Labour, Work and Action* (1958), som refererer til forskellige dimensioner i det skabende menneskes liv (*Homo Faber*) (Jf. Nissen, Fallov, Ringø, Kjærulff og Birk 2015). I en litterær betragtning vil manglen på forbindelse til det kropslige (*Labour*) og socialitet (*Action*) kunne medføre, at det produktive menneske, som kun fokuserer på den målrettede produktion af ting (*Work*) slynges ud i meningsløshed og fortabelse (jf. Frisch 1973 [1957]).

social og juridisk Bistand, Raad og Vejledning med Hensyn til deres Svangerskab” samt “Hjælp af økonomisk og lægelig Art”. For enlige mødre skulle der gives adgang til ophold før og efter fødslen hos private eller på svangre- eller mødre hjem. Endvidere kunne man, i det omfang den enkelte Mødrehjælpsinstitutionens økonomi tillod det, “paatage sig Opgaver, der tjener til at forbedre Mødrenes Stilling” fx hjælp til barselspleje, hushjælp, rekreation, børnetøj, udlæg af forskud på underholdsbidrag “eller andre Opgaver, som Udviklingen maatte føre med sig”. (Lov om Mødrehjælpsinstitutioner, Lovtidende 1938/1939:293-294). I praksis forudsatte dette private bidrag, og dermed var det politiske hovedformål at fremme kvindens lyst og mod til at gennemføre svangerskabet, dvs. kvindens kropslige produktivitet. At dette måtte ske med forståelse for den menneskelige situation, den svangre kvinde befandt sig i, understregedes dog i behandlingen af loven. Man ønskede:

... at de ledende Kvinder [af Mødrehjælpsinstitutionerne] skal have Baade en saglig og en faglig Uddannelse, de skal have Menneskekundskab og Kærlighed til Mennesker, de skal være i Besiddelse af Myndighed, Takt og Diskretion, de skal have økonomisk og praktisk Sans, det skal være Mennesker, der ved hele deres Væsen vinder Tillid, som alene faar Tillid igen; disse Kvinder skal i det hele taget have de fleste gode menneskelige Egenskaber samlet under eet, og jeg er derfor ganske klar over, at det kun kan være en Kvinde, der indfrier disse krav (Hindsgaul (K), 1. behandling, Landstinget, sp. 1147)

Den sociale Raadgiver ved Mødrehjælpsinstitutionerne maa selvsagt have Hjertet paa rette Sted, have Evne til at tale med de unge Kvinder, trøste og opmuntre og give den personlige Støtte, der i de fleste Tilfælde er haardt tiltrængt. Hun maa være interesseret, forstaaende og fordomsfri, men endelig er det, som sagt, af afgørende Betydning, at de Mennesker, der skal være Socialraadgivere ved Mødrehjælpen har faaet en Uddannelse. (Mundt (K), 1. behandling, Landstinget, sp. 3575-2576).

I Mødrehjælpsinstitutionens første år etableredes en relativt ensartet praksis med individuelle samtaler, helbredsundersøgelser, samt tæt kontakt gennem svangerskabet og i tiden efter fødslen (Socialrådgiveren 1939 (5):1-4). Udover at man således kom i kontakt med kvinderne, blev der lagt vægt på at skaffe kvalitativ viden om kvindens situation gennem systematisk journalisering, bl.a. med det formål at oparbejde statistisk materiale:

Det er nødvendigt i det daglige Arbejde at have saa fyldestgørende Oplysninger som muligt om de hjælpsøgendes Forhold. Derfor føres der Journal over hver enkel Klient. En saadan Journal maa mindst indeholde Oplysninger om a) Anledningen til Henvendelsen og Hjælpen, der søges, – den henvisende Institution, – b) den sociale Anamnese, – (Omfanget naturligvis forskellig efter Tilfældets Art), c) Trangssituationen, – d) de nødvendige Konferencer med andre Institutioner; Institutionens egne Undersøgelser vedrørende Tilfældet3 – e) Institutionens Konklusion og Indstilling og hvilken Hjælp, Institutionen yder. Foruden at Journalen i det daglige Arbejde er et uundværligt Organ tjener den i høj Grad til at indhøste Erfaringsmateriale, saaledes at man fx paa Grundlag af Journalmateriale kan komme med Forslag til Lovændringer til Mødrehjælpens Fællesraad (Hansen, Socialrådgiveren 1942 (4): 26)

På den baggrund og i samspil med de erfaringer, der i øvrigt blev oparbejdet i disse år fx hos personalekonsulenterne, (Socialrådgiveren, 1940 (8): 1-2), hjemkonsulenterne (Socialrådgiveren 1941 (3), 6-10) og i børneværnsarbejdet (Socialrådgiveren 1941 (2)), blev der skabt en opmærksomhed omkring kvindens stilling. Fordi Mødrehjælpen skulle forsøge at løse problemet med de overilede skridt, kom der fokus på – ikke blot kvindens krop – men også på kvindens personlige, sociale og økonomiske stilling som årsagen til, at hun overhovedet søgte svangerskabsafbrydelse, og som områder, hvor man så et behov for hjælp. I begyndelsen var denne opmærksomhed især rettet mod den ugifte enlige kvinde. Dette kom

til udtryk i *De enligstillede Mødres Krise* (Socialpolitisk Forenings Småskrifter 1947). Skriftet fremlagde tre synspunkter på den enligstillede kvindes situation, kombineret med “Røster fra de enligstillede Mødres egen Side m.m.” (tidligere trykt i Politiken), “Forslag til Bedring af enligt stillede Mødres Kaar”, samt oplysning om Mødrehjælpsinstitutionerne. Det første var et “Sindshygiejnisk Synspunkt”:

Først maa det ikke glemmes, at ikke een af tusinde enlige Mødre er enlige, fordi de har ønsket det. Vi lever i et patriarkalsk Samfund, hvor det med Selvfølgelighedens stiltiende Styrke er slaaet fast, at det rigtige og naturlige er Hjemmet med baade Far og Mor til at opdrage Børnene ... Drømmen om Lykken og Kærligheden i den tilvante og tilladte Form er fælles for de enlige og de ikke enlige Mødre, med ganske få Undtagelser. At være enlig Mor er da i sig selv en Degradering til anden Rangs Menneske. Dernæst maa det understreges, at de enlige Mødre ogsaa med Hensyn til Indstillingen til fattigdom er Børn af deres Tid og deres Kultur. Taget ganske groft og ligetil er det ikke til at komme udenom, at de fleste Menneskers Vurdering af Medmennesker er afhængig af den økonomiske Standard ... Fattigdom er ikke alene besværlig og trættende i det rent praktiske, men den er tillige en stadig udhulende Faktor overfor den for en Opdrager saa nødvendige Selvagtelse ... I Fællesskab nedbryder disse Grundstemninger Modstandskraften og forøger Trætheden. Den enlige Mor er ikke blot træt af at klare Kampen for Brødet, Besværet med at passe baade Børn og Arbejde, men hun er træt af *at være alene, og hun er træt af at høre til den fattigste og mindst ansete Gruppe* i vort kun delvis demokratiske Samfund, hvor Klassefølelser stadig har stor Indflydelse paa Folks Tænkemaade (Skolepsykolog Nørvig 1947:6-8, original kursiv)

Næste kapitel udtrykte et syn på “De enlige Mødres Kaar” ved Vera Skalts, cand. jur. og leder af Mødrehjælpen 1934-1976. Hun lagde vægt på kvindens ringe stilling med hensyn til at kunne noget og at kunne forsørge sig selv for at kunne undgå at falde det offentlige til byrde. Først blev det forhold, at mange kvinder mistede arbejdet på grund af graviditet, bekla-

get, dernæst kvindens ringe stilling i forhold til at få et arbejde og endelig det økonomiske forsørgelsesproblem kombineret med tabet af nære og sociale relationer:

Den første Tid er saaledes personlig umenneskelig haard for dem, de er helt ude af Balance, Venner og Bekendte svigter. En ufortjent Deklassering følger, og hertil kommer den fuldstændige Omkalfatring af Økonomien (Skalts 1947: 28)

I forlængelse heraf argumenterede Skalts bl.a. for forhøjelse af faderens børnebidrag, for betalelige og egnede boliger, for børnepasning og støtte til uddannelse. Endelig præsenterede Socialdirektør Orla Jensen, Århus, et syn på, hvorledes “den sociale Deklassering” kunne undgås. Omdrejningspunktet var kvindens mulighed for understøttelse, deltidsarbejde eller løntilskud med en klar betoning af nødvendigheden af et “passende Arbejde”:

Arbejde vil oftest ... være op til 8 Timers arbejde for andre og derefter Arbejde i Hjemmet med at gøre rent, lave Mad, vaske og bøde Tøj i andre 3-4-5 Timer. Det vil atter sige Træthed, Irritabilitet og efter nogle Aar Udslidthed ... Man bør dog gøre sig klart, at en Understøttelse, der uden nogen Modydelse tilsigter Fuld forsørgelse af Moder og Barn i Længden indebærer Faren for en vis Sløvelse eller Demoralisation af den raske og arbejdsføre, den vil kæle for de dovne (og dem er der nogle af), og den ville kunne udnyttes gennem Misbrug, give Spekulationer i Separationer ... I andre Tilfælde vil jeg tro, at det kan give Moderen mere Følelse af eget Værd i det lange Løb, hvis hun faar Adgang til et for hende passende Arbejde i kortere Tid, dels fordi hun derved fornemmer, at hun kan præstere et Arbejde af værdi for andre, og dels fordi et saadant Arbejde bringer hende i Kontakt med andre Mennesker, hvilket svarerer opnaas, hvis hun mere eller mindre er lukket inde i sit Hjem ... Det vil næppe mangle paa Tilslutning fra de enlige Mødre selv [at deltidsarbejde suppleres med tilskud]; men Vanskelighederne vil vel først og fremmest ligge i *Udgiften* til Tilskudsordningen [samt faren for Løntryk og Misbrug]” (Uddrag, p. 37-41) (jf. også Lahneth 2014: 184)

Som eksemplerne viser, var opmærksomheden på kvindens stilling præget af et blik for både kroppen, kærligheden og økonomien i den produktive kvindes liv. Småskriftet indgik i tidens bestræbelser på at skaffe midler til at give kvinder økonomisk og materiel støtte, og disse førte til, at staten gav et øget tilskud til det, der tidligere måtte hentes via private midler (Skalts og Nørgaard 1982). Derfor kan man sige, at der gennem socialt velfærdsarbejde, og i bestræbelserne på at forstå, forklare og løse et problem, skete en udvidelse af det politiske syn på den produktive kvinde.³ Samtidig åbnede dette også for en stærkere økonomisk betragtning på kvindens produktivitet i retning af selvforsørgelse og arbejde.

Den produktive moder, familien i krise og behovet for rådgivning

Allerede i slutningen af 1940'erne opstod der i socialt velfærdsarbejde interesse for familierådgivning, ægteskabsrådgivning og familiepolitik med inspiration fra USA og UK (Socialrådgiveren 1948 (1)(2), 1949). I 1948 fik Mødrehjælpen tilladelse til et forsøg med familie- og ægteskabsrådgivning (Skalts og Nørgaard 1982, Socialrådgiveren 1950 (5)(6)). For enlige kvinder oprettedes "kollektivhuse": lejligheder med moderne faciliteter og mulighed for aflastning (Socialrådgiveren 1953 (5) (6)). Disse tiltag hang sammen med en udvidet forståelse af familien som et miljø i samspil med ydre forhold og påvirkninger.

Et eksempel på dette findes i skriftet *Det ufødte barn* (1954). Dette skrift, som umid-

delbart omhandlede svangerskabsafbrydelser, var i grunden en argumentation for almene og særlige familiepolitiske tiltag. Centrale bidrag kom fra Henrik Hoffmeyer, læge ved Mødrehjælpen, Alice Bruun, Direktør og cand.polit., og Vera Skalts. Karakteristisk for deres bidrag var, at de knyttede an til en statistisk opgørelse af Mødrehjælpens klienter i 1945-1947, der synliggjorde, at dårligt helbred, dårligt ægteskab og dårlig økonomi som oftest indgik som motiv for abortønsket. Dertil kom, at langt flere gifte kvinder end ugifte enlige kvinder nu opsøgte Mødrehjælpen. Problemet blev udlagt som en proces, hvor kvinden blev syg af økonomisk elendighed, ægteskabelig ulykke, og kropslige belastninger:

I begyndelsen optræder sygdommen periodisk i tilslutning til ekstraordinære belastninger som fx graviditeter, men forbedres de ydre forhold ikke, får sygdommen et efterhånden stadig mere kronisk forløb og ender i en evt. invaliderende insuffienstilstand, som måske ikke lader sig genoprette til en normaltilstand igen. Foruden de lidelser, disse kvinder selv gennemgår, medfører sygdommen alvorlige konsekvenser for hjemmene og de deri opvoksende børn. Man har kaldt sygdommen belastningsneurose, men det var måske mere berettiget blot at tale om belastningssygdom. Selvom de psykiske symptomer er mest fremtrædende, så spiller dog den fysiske udmattelse og de komplicerede fysiske lidelser i form af gift, åreknuder, underlivsbetændelse osv. en betydelig rolle i sygdomsbilledet (Hoffmeyer 1954:16-17)

Kvindens – og dermed familiens – belastning blev sat i relation til ydre samfundsforhold samt forandringer og opløsninger i menneskers miljø:

Udviklingen af de moderne samfund har trods de tekniske og materielle goder, de har medført, været skæbnesvangre for andre af de menneskelige behov. Således er behovet for at tilhøre et solidarisk fællesskab formentlig af næsten lige så fundamental betydning for mennesket som den tilstrækkelige forsyning med føde og klæder. Det moderne samfund har splittet og opløst de grup-

3 Esbersen (2014) tolker denne udvidelse som afvigende fra svangerskabslovens intentioner og som en uformel indførelse af en social indikation i abortspørgsmål – dels motiveret af kvinders behov for at bestemme over egen krop, dels af Mødrehjælpens interesse i at udvide sine aktiviteter. Men man kan også tolke det som en følge af erfaringer og viden om et problem, der viste sig at være mere komplekst end blot ulysten til at føde børn. Her peger Brunse (2014) netop på, at denne udvidelse var forankret i en bred socialpolitisk og kvindepolitisk agenda.

per af geografisk, slægtsmæssig og anden art, hvoraf et samfund består ... Man kender – navnlig udenfor de deciderede arbejderkvarterer – ikke de mennesker, man bor på opgang sammen med. Selv i den snævrreste familiegruppe er splittelsen trængt ind (Hoffmeyer 1954:29)

Hvor Alice Bruun og Vera Skalts talte for en udvidelse af både den kortsigtede økonomiske, sociale og personlige hjælp og en styrkelse af samfundets social- og familierpolitik med fokus på kvindens økonomiske, sociale, materielle og nu også uddannelsesmæssige forudsætninger for at kunne forsørge sig selv og børnene – gift som ugift (man fik hjemmel til dette i 1956), talte Hoffmeyer for familierådgivning med brug af moderne videnskaber:

... den såkaldte familierådgivningsvirksomhed, hvor man fordi den kvindelige klients problemer hyppigt ikke kan løses isoleret fra problemerne i hendes ægteskab eller familie, drager ægtefællen og evt. også andre familiemedlemmer ind i behandlingen. Desuden udnytter man den moderne psykologis og psykiatris erfaringer i dette arbejde ... Et sådant arbejde, der sigter mod mere dybtgående at trænge ind i familiens problemer og forsøge at hjælpe familiemedlemmerne til en mere tålsom form for samliv (Hoffmeyer 1954: 31)

Hoffmans syn på kvindens situation i relation til familie og samfund reflekteredes i socialt velfærdsarbejde. Socialpolitisk forenings sommermøde på Hindsgaul slot omhandlede "Familien og samfundet" (Socialrådgiveren 1956 (8)), og der var en spirende interesse for socialt gruppearbejde i USA (Socialrådgiveren 1957, (2)) og nye former for rådgivning:

Den mor, som skal tale med os, fordi hendes 10 årige Peter gennem en længere periode har rapset, er indtil dato blevet overfodret med gode råd ... Hun møder skamfuld, hun er vred på drengen, hun er vred på sig selv ... Hun starter med at forsikre, at "hun har prøvet alt", og ender med bedende at spørge: "Men han er da god på bunden, ikke?". Hvilke muligheder har vi for at hjælpe moderen, sådan at hun måske kan hjælpe drengen?

Først lytter vi til hende, både til hendes ord og til hendes stemme. Måske fortæller stemmen os allermest. Der er skjult gråd i den – og trods: "Så ringe en mor er jeg da alligevel ikke!" ... Når det følelsesmæssige tryk letter, bliver der mulighed for kontakt og for en alsidigere og mere sammenhængende associationsdannelse ... Langsomt og med mange uoverskuelige spring i kronologien udkrystalliserer sig en anamnese, et billede, en udviklingshistorie ... Og så kan det i løbet af en eller flere samtaler ske, at Peters ubegribelige uartighed kommer ind i en forståelig sammenhæng, hvorved moderens attitude forandres, måske i en sådan grad, at hun bliver anderledes overfor Peter. Hvad er der sket? Først accepterede vi moderens følelser i den akutte situation ... Man kan langsomt hjælpe hende til at danne sammenhænge og leve sig ind i drengens situation, så samme ting får en ny belysning og et nyt perspektiv. Moderen oplever at det stort set er hende selv, der har fundet frem til denne nye måde at se tingene på – og det giver selvtilid ... (Bratt Østergård, Socialrådgiveren 1958 (10): 204-205)

De forståelser af familien, der udviklede sig i 50'ernes sociale arbejde, forstærkede synet på kvindens produktivitet i et økonomisk, socialt og personligt perspektiv. Krop, kærlighed og økonomi blev bundet sammen i en refleksion over familiens og tidens belastninger og produktivitetskrav. Dette hang sammen med et blik for både samfundets sociale forandringsprocesser og nye psykiatriske, psykologiske, gruppedynamiske og samtaletekniske inspirationer, hvor følelser kom i fokus. Der udviklede sig en social, humanøkonomisk og psykologisk individorienteret tilgang karakteriseret ved forsøg på at lytte, skabe kontakt, og at anvende klientens egne løsninger som et afsæt for at overkomme belastninger.

Den arbejdende kvinde, familiens og barnets udvikling

Efterkrigstidens voksende økonomi på et stadigt mere internationalt marked skabte behov for kvindelig arbejdskraft. Det politiske problem blev, hvem der nu skulle passe hjem og børn:

Denne udvikling må, hvad man end mener om den, forventes at ville fortsætte, og vi må regne med, at stadig flere gifte kvinder vil søge arbejde uden for hjemmet, forhåbentligt i et vist omfang halvdagsarbejde. Det vil være unyttigt, ja, tilmed skadeligt og farligt for hjemmene, for børnene og for samfundet, ikke at lette denne udvikling, ved at samfundet stiller det fornødne antal hel- og halvdagsbørnehaver, fritidshjem m.v. til rådighed. Hvis ikke det sker, vil vi uvægerligt komme ud for stigende opdragelsesvanskeligheder med deraf følgende børne- og ungdomskriminalitet. Vi er på vej mod en stor fare. Mangfoldige af de børn, der mister moderbindinger, går ind under junglens lov – og hvad så?” (Bomholt, Socialrådgiveren 1960 (9):9, Uddrag af *Fremtidsperspektiver inden for Socialpolitikken*, Socialpolitisk Forening 1960)

Politisk blev problemet risikoen for manglende “moderbinding”, og for at barnet skulle skades i sin udvikling og blive farligt for samfundet. Selvom det ikke var nyt for visse kvinder at være arbejdende, var det som om, at man først nu opdagede, at den produktive kvinde også kunne være gift. I de følgende år opstod der i socialt velfærdsarbejde perspektiver, som ikke kun fokuserede på kvindens ansvar for børn og hjem, men anlagde et bredere syn på familien situation.

Et perspektiv centrerede sig om familien som en helhed af relationer, roller, konflikter, kriser osv. samt interessen for at arbejde med dette gennem forskellige former for familierådgivning, forældresamtaler og socialt gruppearbejde med inspiration fra USA og UK (Socialrådgiveren 1960 (10):5-12):

Hvis vi skal støtte familien, må den ses som en helhed... Familiens indbyrdes forhold er i støbeskeen, mand-hustru og forældre-børn relationerne har i nogen grad ændret karakter, og man er i nogen grad usikker i sin egen rolle i familien. Desuden må hver familie finde sit mønster, der bestemmes af de enkelte familiemedlemmers behov i en balance, som stadig må vindes. Som socialrådgivere står vi gang på gang med klienter, som er medlemmer af en familieguppe. Hvis vi

ikke skal gøre skade i vor hjælp og rådgivning, er det nødvendigt at vi ved langt mere om, hvilke kræfter der rører sig i et familieliv ... arbejde med at hjælpe netop den enkelte familie til at løse sine vanskeligheder på *deres* måde i overensstemmelse med netop deres behov (Lissner, Socialrådgiveren 1963 (2))

I relation til dette forstærkedes interessen for familie- og forældrebehandling med inspiration fra det børnepsykiatriske arbejde:

Man ved, at hjemmets indflydelse har afgørende betydning for børns normale udvikling, og navnlig spiller de emotionelle forhold mellem forældrene indbyrdes og mellem forældre og børn en særdeles vigtig rolle. Det er således ikke mærkeligt at det netop ofte er emotionelle konflikter og disharmoni i miljøet, som giver anledning til psykiske forstyrrelser hos børn. Et lille, men vigtigt led i dette arbejde er at gøre forældrene trygge og accepterende overfor institutionen ... skal man som socialrådgiver gøre sig håb om at opnå positive resultater i forældrebehandlingen, må man, udover den viden man i forvejen har erhvervet sig som socialrådgivningens metodik, være villig til at arbejde henimod yderligere psykologisk og psykiatrisk indsigt samt kendskab til psykoterapi (Smidt, Socialrådgiveren 1962:11-12)

Man interesserede sig for psykologiske modeller, familieanamnese, samtale- og interviewteknikker og supervision (Bratt, Socialrådgiveren 1963:4). Dette kan kaldes et *psykosocialt perspektiv* inspireret af gruppedynamiske perspektiver og terapeutiske metoder.

Et andet perspektiv satte fokus på vanskeligt stillede “problemfamilier” og “truede børn”. Dette kom fx til udtryk i det “sociale eksperiment” Familiecentret Vesterbro, som i 1961 fik ansat den første socialrådgiver. Centret var inspireret af Hollandske programmer og Engelske Family Service Units, og gik ud på at opsøge og rådgive familier med vanskeligheder ved hjemmebesøg. Man regnede med, at en socialrådgiver kunne rådgive 15-20 familier med 8-28 besøg hvert halve år. Sideløbende

skulle socialrådgiverne foretage administration og levere bidrag til Socialforskningsinstituttets forskning. Forskningen skulle i 2-3 år følge og interviewe 100-125 familier, som blev sammenlignet med kontrollfamilier:

Man er interesseret i virkningerne overfor de områder, hvor de pågældende i forhold til andre mennesker er negativt afvigende, fx ved arbejdsustabilitet, børneproblemer. Ikke mindre lægger man vægt på de pågældendes positive faktorer, fx en god uddannelse, udholdende energi eller andet, der kan modvirke negative faktorer, og som kan frugtbargøres under støtteaktiviteten. Inden for eksperimentgruppen af familier, som modtager den koordinerede støtteaktivitet vil der opnås bedre fremgang i nogle familier end i andre. Herved får man lejlighed til at undersøge, hvilke grundtræk der særlig kendetegner familier med henholdsvis god og dårlig prognose (Kühl og Ottesen, Socialrådgiveren 1961(8):7)

Her var der således opmærksomhed på positive normale/negative afvigende udviklinger i form af "arbejdsustabilitet" og "børneproblemer". Inspirationen til denne sammenknytning af familie, arbejde og børneproblemer kom bl.a. fra Sverige og interessen i "tilpasningsproblemer" (Socialrådgiveren 1963(3)). Dette kan kaldes et *samfundsvidenskabeligt planlægningsperspektiv* med kontrollerede studier af sociale udviklinger og afvigelser.

Børneforsogsloven af 1964 reflekterede familiesynspunktet, idet familievejledning blev etableret som et frivilligt landsdækkende tilbud, som kommunerne fik ansvar for at føre ud i livet. Loven udtrykte også et nyt fokus på barnet; formålet var at sikre barnet en "sund sjælelig og legemlig udvikling" på trods af moderens produktivitet, hvilket kom til udtryk i udbygning af pasningsinstitutioner og pædagogisk-psykologisk rådgivning. På den måde blev den produktive kvindes problem med på samme tid at være til stede både i hjemmet og på arbejdet til en opmærksomhed på barnets kropslige og psykologiske udvikling og behovet for familievejledning.

I årene efter 1964 var der i socialt velfærdsarbejde en fortsat orientering mod Family Services og socialt gruppearbejde (USA/UK), forældresamtaler, familierådgivning, familiebehandling, samt forskellige psykologisk inspirerede teoretiske og metodiske perspektiver på familiedynamikker samtidig med en udvikling af socialrådgivningsteori og metodik. I takt med udbredelsen af familievejledning i kommunerne, opstod der imidlertid en interesse for "administrative problemer" og "det bureaukratiske system" (Max Weber). Der blev stillet spørgsmålet ved de reelle muligheder for at varetage familiesynspunktet. Sideløbende udviklede der sig en kritisk debat inspireret af sociologiske perspektiver på samfundets orden. Den kom fx til udtryk i Joachim Israels syn på socialarbejderen som en person, der måtte "nægte at acceptere institutioner, der ikke fungerer effektivt", og måtte "forsøge at påvirke samfundet i en retning, som er i overensstemmelse med vore idealer, såsom social retfærdighed, ligestilling, afskaffelse af privilegier; og arbejde for en grundlæggende forandring af eksisterende magtforhold" (Socialrådgiveren 1967(3):95). Det kom også til udtryk i refleksioner over socialarbejderens position: Hun var i en "klemme", lavede "lappekrædderi", og blev potentielt et instrument for tilpasning: "Hvem arbejder socialrådgiveren egentligt for – samfundsmagten eller klienten? Alle I, der sidder derude og "fungerer". I kender svaret. Men hvad gør I ved det?", blev der spurgt (Socialrådgiveren 1969(5)(6)(6a)(7)(8)(10). Dette blev ansatsen til en søgen efter alternative synspunkter på familien, på kvinden og på sammenhængen mellem krop, økonomi og kærlighed – alternativer, der adskilte sig fra det gryende fokus på barnets "sjælelige" udvikling.

Menneskelig frigørelse og en søgen efter alternativer

70'ernes oliekrise, oplevelsen af nye grænser for økonomisk vækst, samt nye liberale poli-

tiske strømninger gav anledning til refleksion. Den marxistiske kritik i socialt velfærdsarbejde var radikal og med et stærkt fokus på kvindens position i samfundet. I *Marxistiske hæfter*, skrev Hanne Reintoft (socialrådgiver, folketingspolitiker og medlem af DKP's centralkomite 1973-1976) fx om kvindens udbytning på arbejdsmarkedet, og om hvorledes deltagelse i det økonomiske liv som led i en frigørelses- og ligestillingsproces mellem kønnene forudsatte socialisme (Reintoft 1972: 3, 4). Hun argumenterede mod deltidsarbejde og for bedre forhold for den arbejdende kvinde. Kvinden skulle frigøre sig ved at blive et "økonomisk selvstændigt menneske" samtidig med, at hun skulle tillades at være kvinde og moder:

Vi er som sagt ikke mænd, og vores biologiske vanskeligheder som kvindeløn kræver særlige hensyn. Vi ser, at kvinderne med hensyn til fraværet fra arbejdspladsen først og fremmest er belemet med de typiske kvindesygdomme, menstruations- og klimakteriebesværigheder. Dette kan ikke bortforklares eller skjules ... Der bør tværtimod stilles politiske krav til disse omstændigheder ... Vi må have lov til at forsømme mod erstatning for tabt arbejdsfortjeneste, når vor biologiske udrustning eller mangel på samme kræver det ... Barselshvile og frihed i svangerskabet er meget begrænset ... Undersøgelser viser også, at gode vuggestuer ikke er skadelige for børnene, og accepten af, at samfundet træder ind som medopdrager af børnene, hører desuden i kvindernes bevidsthed og ofte traditionsbundne opfattelse af moderrollen med i frigørelsesprocessen (Reintoft 1972:16-17)

På denne måde blev det politiske syn på familien og "moderbindingen" udfordret gennem en kritik af det kapitalistiske samfund og traditionelle (borgerlige) forestillinger om moderrollen.

I socialt velfærdsarbejde kom dette til udtryk i interessen for "samfundsarbejde". Man eksperimenterede med "pædagog-familier" og kollektivt miljøarbejde for familier i lokalsamfund – og der var interesse for rådgivning

i forbindelse med separation og skilsmisse (Socialrådgiveren 1973(1)(5)). Men samtidig udvikledes socialt velfærdsarbejde i kommunerne sig, og familiesynspunktet blev individualiseret; kritikken af det bureaukratiske system blev inkorporeret i det politiske syn på familien. Dette kom til udtryk i Lov om social bistand i 1976, hvor trangssituationen og retten til hjælp blev erstattet af et kommunalt og fagligt skønsprincip med det formål at kunne give helhedsorienteret hjælp rettet mod individuelle og forskelligartede behov i et 'enstrengt' system. Samtidig blev Mødrehjælpen nedlagt (Skalts og Nørgaard 1982:87).

Reintoft kritiserede bilstandsloven for at være "skæbnesvanger for fremskridtet i vores socialforsorg". Skønsprincippet samt decentraliseringen af ansvar og økonomi ville skabe uensartethed og forskelsbehandling, der ville kunne bruges af "reaktionære politikere" til at "hidse den almindelige arbejdsbefolkning op mod det sociale system til ugunst for både dem, der har behov for hjælp, men også for dem selv, da netop den almindelige arbejder gennem livsforløbet næsten altid på et eller andet tidspunkt får brug for social assistance" (Reintoft 1979 [1976]:108-109). Hun anså helhedssynet som "hykleri", fordi man ikke kunne afhjælpe de reelle problemer, fx skaffe en bolig, men i stedet måtte gribe ind med familiebehandling, når familiens kår var blevet alt for ringe. En konsekvens af dette ville være et konformt familiesyn. Ønsket om at gentænke familien kom til udtryk i *Familien* (1979 [1977]) i form af et socialistisk ideal om en anden kollektivitet og mere frie og lige relationer i familien:

Familien holdes ikke længere sammen af sociale og økonomiske bånd, men udelukkende for kammeratskab og kærlighed; der er ikke længere økonomiske bånd, men kun den menneskelige binding til hinanden. Dette nærmer sig F. Engels' beskrivelse af proletarægteskabet, der i modsætning til det borgerlige samliv – befriet fra social tvang – skulle kunne udvikle sig til en friere og værdigere menneskelig forbindelse, men også

med et større ansvar for hinanden og en større risiko for opløsning (Reintoft 1979:36-40, Uddrag)

Parallelt med, at der i denne periode opstod forandringer i familiens livsmønster, en øget individualisering, frigørelse fra sociale og økonomiske bånd og deraf konflikter og kriser, opstod der også en kamp i socialt velfærdsarbejde om, hvordan man skulle forstå familien. Forståelsen af den produktive kvinde, som nu skulle dele sit liv mellem hjem og arbejde, blev i nogen grad fragmenteret og polariseret i forskellige videnskabelige og politisk-ideologiske orienterede synspunkter. Politisk og i det psykosociale velfærdsarbejde, så man med bekymring på familiens og barnets udvikling, og søgte at støtte familien gennem rådgivning og behandling. Som alternativ forsøgte den marxistiske kritik at bringe familien og sammenhængen mellem krop, økonomi og kærlighed ind i en ny samfundsrealitet centreret omkring kvindens frigørelse. På en måde reflekterede dette vanskelighederne i og bestræbelserne på at skabe sammenhæng mellem krop, økonomi og kærlighed i en tid, hvor familien og dens medlemmer blev individualiseret gennem nye former for samfundsdeltagelse (Jf. Bryderup 2005). I socialt velfærdsarbejde drejede konflikten sig om, hvorvidt familiens kropslige, økonomiske og kærlighedsmæssige relationer skulle anskues i et psykologisk hhv. samfundskritisk perspektiv.

Forældrenes ansvar og barnets behov – psykologiske og sociologiske kløfter

I begyndelsen af 80'erne blev der fortsat eksperimenteret med kollektive tilgange i socialt velfærdsarbejde; familiebehandling med afsæt i lokalsamfunds- og miljøarbejde, netværksarbejde, familiesamarbejde, kollektive børne- og ungdomsmiljøer osv. Der var også fortsat fokus på kvindepolitiske temaer fx kvindens forhold på arbejdsmarkedet, vold mod kvinder og kvindefrigørelse. Man talte om "afprivatisering" af sociale problemer. Denne orientering

stod i kontrast til 80'ernes børnepolitiske syn på familien.

I sin redegørelse for *Børnepolitikken* i 1986 understregede Socialminister Mimi Stilling Jacobsen (CD) samfundets ansvar for at understøtte "at alle familier får mulighed for at kunne kombinere familieliv og arbejde". Den arbejdende kvinde var kommet for at blive, og samfundet måtte vise vilje til at "investere" i børn. Før redegørelsen skete en forøgelse i tilskud til betaling af daginstitution, forlængelse af barsel og forbedrede børnefamilieydelse – også til enlige forsørgere (Folketingstidende 1986: 4976-4978). Samfundets ansvar lå også i en erkendelse af, at "Børnepolitik er samfundspolitik, og samfundspolitik er (måske til tider uhensigtsmæssig) børnepolitik", og en følge heraf blev dannelsen af Det tværministerielle børneudvalg. Men som noget nyt blev der nu lagt vægt på forældrenes ansvar for at skabe sammenhæng i børns liv:

Begge forældre har i dag typisk fuldtidsarbejde uden for hjemmet, og samværet med børnene og de unge er begrænset til nogle få timer, hvor der samtidig med samværet med børn skal nås en lang række praktiske gøremål. Børnene er *forældrenes* ansvar. Jeg føler mig overbevist om, at de problemer, som vi i disse år oplever præger nogle børn og unge – spændende fra "de urolige børn" i skolen til en del unges passivitet og ligegyldighed, bl.a. afspejlet i den stærkt stigende hærværkskriminalitet – er udtryk for eller resultatet af denne manglende kontakt med forældre og andre voksne. Det er endda måske naturlige reaktioner på at opleve sig selv som usynlig ... En overordnet målsætning om at sætte børns opvækstvilkår i centrum er dog først og fremmest et spørgsmål om holdningerne hos forældrene ... Vi må opfordre forældrene til at give sig tid til at være sammen med deres børn, til at prioritere dem højt. Og vi må samtidig til stadighed overveje, hvordan vi kan give forældrene bedre muligheder for at klare deres opgaver overfor børnene (Folketingstidende 1986: 4975-4976)

Med ovenstående kom der fokus på ikke blot kvindens, men *forældrenes* ansvar for bar-

nets liv. Hvor regeringens handleplan *Det skal være godt at være barn i Danmark* (1988) foregreb tilslutning til FN's konvention om barnets ret (1989), blev det populært kaldte Graversenundvalget (1988) og *Betænkning om de retlige rammer for indsatsen overfor børn og unge* (1990) afgørende for 90'ernes sociale velfærdsarbejde. Der kom fokus på at skabe kontinuitet i barnets liv. Centralt var barnets personlige udvikling, en psykologisk afgrænsning af ydre vilkår, og en betoning af følelsesmæssige relationer:

Kontinuitet betyder "uafbrudt sammenhæng, og begrebet henviser til et vilkår, der må anses at være af fundamental betydning for personlighedsudviklingen, uanset hvilken teori om udvikling man i øvrigt støtter sig til. Kontinuitet har en ydre, vilkårsbestemt side og en indre, udviklingspsykologisk side. De ydre vilkår er stabilitet i opvækstforhold, specielt stabilitet i kontakt og tilknytningsforhold. Sådanne vilkår styrker den indre, udviklingsmæssige side af kontinuiteten, som henviser til barnets/den unges gradvise erhvervelse af en indre sammenhæng, en selvforståelse eller identitetsopfattelse. Barndom kan defineres ved 2 væsentlige karakteristika: det ene er afhængighed og det andet er at være lille. Barndom drejer sig om at erhverve selvstændighed og at blive stor. Kontinuitet i opvæksten er et nødvendigt vilkår for, at barndommens formål kan opfyldes. Overgangen fra afhængighed til selvstændighed finder sted ved, at barnet indgår i et følelsesmæssigt samspil med betydningsfulde personer. I samspillet med andre udvikles barnets personlighed gennem en stadig ændring af relationen, hvor barnet gradvist erhverver sig større selvstændighed (Betænkning nr. 1212 1990: 28-29)

I bekendtgørelsen stod der kort, at "Adfærdsvideenskaberne har ikke teoridannelser, der er tilstrækkelige til at give en samlet forståelse af de udviklingsmæssige, samspilsmæssige og vilkårsbestemte, herunder sociale og samfundsmæssige forhold, der virker ind på den konkrete familie og dens problemstillinger" (Ibid.: 30). Som teoretisk referenceramme præsenterede man derfor to hovedretninger i for-

ståelsen af forældrenes betydning for barnets udvikling, af mange kendt som diskussionen om, hvorvidt de biologiske forældre kan erstattes af psykologiske forældre, eller om den tidlige psykologiske tilknytning til den biologiske forælder er uerstattelig, og derfor må bevares. Udvalget tog ikke eksplicit stilling, men referencerammen var en psykologisk opfattelse af forholdet mellem omsorgsperson og barn. Betænkningen dannede retning for revision af bistandsloven i 1993 og Lov om social service 1997.

Det er karakteristisk, at den marxistiske kritik af familiens og den produktive kvindes vilkår pludselig forsvinder i socialt velfærdsarbejde og afløses af systemiske familierapier og nye familiebehandlingsmodeller med fokus på empowerment, kompetencer og selvtillid hos forældre og børn. Der opstod et gryende fokus på barnet og dets oplevelser, at lade børn komme til orde, i almindelighed og sårbare børn i særdeleshed. I forhold til sidstnævnte blev en stærk reference Kari Killens bog *Omsorgssvigt er alles ansvar* (1991), der udkom på Hans Reitzels Forlag i 1993 og senest i 2012. En særlig betydning fik forældrefunktionerne, som indgik i opmærksomheden på den psykiske vanrøgt:

1. Evnen til at opfatte barnet realistisk
2. Evnen til at danne realistiske forventninger om de afhængigheds- og følelsesmæssige behov barnet kan tilfredsstille
3. Evnen til at danne realistiske forventninger til barnets mestring
4. Evnen til at engagere sig i positivt samspil med barnet
5. Evnen til empati med barnet
6. Evnen til at prioritere tilfredsstillelse af barnets mest grundlæggende behov frem for sine egne
7. Evnen til at rumme egen smerte og frustration uden at skulle afreagere på barnet (Killen 2003:162)

Forældrefunktionerne kredsede om forældrenes evne til at se, engagere, indleve sig i, prioritere og rumme barnet – samlet i en forventning om, at kunne tilsidesætte egne behov. Om sammenhængen mellem krop, kærlighed og økonomi skrev Killen:

Der kan næppe være tvivl om, at ydre sociale og økonomiske stressfaktorer kan belaste forældre/barn-forhold, og at de i samspil med andre faktorer kan føre til overgreb og vanrøgt. Arbejdsløshed spiller muligvis en mere afgørende rolle end andre ydre belastningsfaktorer, eftersom den kan udgøre en større trussel mod selvfølelsen. Forældres evne til empati synes imidlertid at spille en vigtig rolle med hensyn til at forhindre, at ydre stressfaktorer fører til afreaktion over for barnet. Hvis man relaterer stress til viden om kriseforløb og faktorer, som påvirker disse, vil forældrenes opfattelse af belastningsfaktorerne kunne tænkes at være mere afgørende for, hvordan de forholder sig, end selve den ydre belastning (Killen 2003:233)

I tråd med den politiske forståelse udviklede der sig således et fokus på *barnets* følelsesmæssige psykologiske klima i familien – relativt uafhængigt af familiens eller kvindens sociale og økonomiske situation men afhængigt af, hvordan forældrene forholdte sig til denne. Dette repræsenterede en stærk psykologisering af familien centreret omkring vurderingen af forældreevne. Denne tilgang blev imidlertid også mødt af kritik med inspiration fra et sociologisk social konstruktivistisk og post-strukturalistisk perspektiv på normalitet og afvigelse. Socialrådgiver og lektor Tine Egelunds afhandling (1997) *Beskyttelse af barndommen* formulerede det således:

... at børneklienter primært konstrueres ud fra forventningerne til deres (fædre og) mødre, og at disse forventninger har almen kulturel karakter i den forstand, at de deles af majoriteten af den voksne befolkning. Det er brud på forventninger om selvforsørgelse, økonomisering med knappe ressourcer, organisering af et rent og velordnet hjem, skabelse af kontinuerlige og rolige vok-

senrelationer omkring børnene, nøgternhed og parathed til først at møde børnenes behov, og tillid og samarbejdsvilje i løsningen af børns eventuelle konflikter ... Man kunne også sige, at det er forventninger om, at mødre har så meget styr på sig selv og deres omgivelser, at de utvivlsomt og stabilt står til rådighed for børn og børns behov. ... Det ligger ikke i denne betragtning, at forvaltningerne ikke kan have ret. Overdreven misbrug og vold blandt de voksne i familien kan skabe uforudsigelige og skræmmende rammer for et barns opvækst. Betragtningen er, at samfundsindgreb overfor børn baseres på generelle og dominerende forestillinger om den modne, velordnede voksne (kvinde), og i mindre grad på det konkrete barns forhold eller den konkrete kvindes kapacitet som opdrager ... Den moralske og individualiserende opfattelse af forældre muliggør, at socialforvaltninger kan udføre deres arbejde ikke blot med et begrænset børneperspektiv, men også med et begrænset klassemæssigt, kønsmæssigt og etnisk perspektiv, hvad angår forudsætningerne for børns liv (Egelund 1997:204)

Egelunds kritiske refleksion repræsenterede en anden forståelse af sammenhænge og forskelle mellem familien, kvinden og barnet. Kvinden og barnet kunne ansues som afhængige af hinanden, men skulle også betragtes som to selvstændige 'objekter' for analyse – økonomisk, kropsligt og kærlighedsmæssigt. Hendes afhandling, blev beskrevet som "En gave til faget" (Socialrådgiveren (2) 1998:17-18). Det blev fremhævet, at den kritisk påpegede, at socialforvaltningens risikovurderinger primært drejede sig om konstruktionen af den "afvigende moder" ud fra fremherskende normalitetsopfattelser, og at dette kunne skygge for opmærksomheden på barnet og potentielle former for vanrøgt (Socialrådgiveren 1998 (1)). Sidstnævnte indikerede en refleksion over faldgruberne i at fokusere på det afvigende ud fra gængse normalitetsopfattelser, men – og dette er vigtigt – ikke en afvisning af opmærksomheden på barnet og forældrenes potentielle vanrøgt. På trods eller måske endda som følge af psykologiske og sociologiske kløfter opstod således en gryende orientering mod *barnets*

individuelle kropslige, kærlighedsmæssige og økonomiske situation i familien (Nissen 2006). Denne orientering blev udviklet i 00'erne (jf. Nissen 2005) og er senest kommet til udtryk i Barnets reform (2011), i forsøg på at tydeliggøre børneperspektivet (fx Warming 2011), og i fokuset på risiko- og beskyttelsesfaktorer i familien, hos forældrene og barnet (fx Kvello 2013). Karakteristisk for den seneste udvikling er børneperspektivet og fokuset på barnet i familien. Familien anskues nu gennem barnets psykosociale trivsel – og i mindre grad gennem kvindens kropslige, følelsesmæssige og økonomiske forhold som forudsætninger for barnets trivsel i familien.

Konklusion: Den kontingente sammenhæng mellem kroppen, økonomien og kærligheden

Den historiske analyse viser forbindelser og forskelle mellem forståelser af familien i politik og i socialt velfærdsarbejde, der samlet set indikerer en særlig dynamik. Politiske forståelser af familien har historisk set haft sit afsæt i problemer knyttet til befolknings- og arbejdsmæssig produktivitet: først *problemet med kvindens manglende kropslige produktivitet* og lyst til at være gravid og blive moder, dernæst *problemet med kvindens økonomiske arbejdsmæssige produktivitet* og *den manglende moderbinding*, efterfulgt af til sidst et fokus på *problemet med forældrenes manglende ansvar i forhold til at prioritere kærlighed til barnet over arbejdsliv og karriere*. I grunden reflekterer disse problemer vanskeligheder med at skabe sammenhæng mellem krop, kærlighed og økonomi i det konkrete levede moderniserede og individualiserede familieliv. Familien er historisk set blevet anskuet gennem ideen om den produktive kvinde; den kvinde, der formår at overkomme vanskelighederne i at skabe sammenhæng mellem kroppen, kærligheden og økonomien med det formål at realisere familiens – og ikke mindst barnets – behov. Socialt velfærdsarbejde har knyttet an til denne

ide om den produktive kvinde, men har også bidraget til kritisk at nuancere, udvide og forandre det politiske syn på familien gennem et helhedsorienteret fokus på den *enlige moders krise*, *kvindens stilling*, *familiens krise* og *kvindens frigørelse*. Socialt velfærdsarbejde har dermed fungeret som en væsentlig drivkraft for forståelsen af de kropslige, psykologiske, sociale og økonomiske betingelser for at kunne leve som kvinde – og mere grundlæggende som et menneske i en familie i samfundet. Kulminationen på dette blev den marxistiske kritik af kvindens og familiens vilkår i et kapitalistisk samfund, som samtidig kom til at stå i kontrast til samfundets udvikling. I kølvandet på dette skærpedes psykologiske og sociologiske kløfter i betragtningen på familien og dens medlemmer. Det ser ud til, at under disse kontraster og konflikter opstod opmærksomheden på barnets psykosociale trivsel i familien som en ny 'fælles' drivkraft, der samtidig relativerede betydningen af kvindens kropslige, økonomiske og kærlighedsmæssige betydning for barnets trivsel. På den måde er det blevet mere kontingent, hvordan familien kan anskues i socialt velfærdsarbejde, samt hvilken rolle krop, økonomi og kærlighed spiller i synet på familien, kvinden og barnet. Giver dette mulighed for nye perspektiver fx en inddragelse af den historisk usynlige mand som en økonomisk, kropslig og kærlig del af familien? Eller bidrager det til en fragmentering af og vilkårlighed i synet på familien, der åbner for Neoliberaler perspektiver, fx en betoning af barnet som en "investering" eller økonomiske incitamenter til at skabe den rette balance mellem krop, kærlighed og økonomi? Historien giver ikke et svar på dette, men kan bidrage til refleksion over nutidens politikker og sociale velfærdsarbejde med familier. Hvad historien kan fortælle er nemlig, at der kontinuerligt har været en kamp om at skabe sammenhæng mellem både krop, økonomi og kærlighed – ikke mindst i socialt velfærdsarbejde og i visse perioder som modspil til mere ensidige politiske

perspektiver på produktivitet. Denne kamp har haft sin grund i en indsigt i kompleksiteten i det levede familieliv, vanskelighederne i og bestræbelserne på at leve som menneske i familien, og især kvindens betydning herfor. Det er et spørgsmål om det nutidige stærke fokus på barnet bidrager til at tydeliggøre eller sløre blikket for disse vilkår? Gør fokuset på barnet det vanskeligere at rumme kompleksiteten i det levede familieliv, vanskelighederne i at skabe sammenhæng mellem krop, kærlighed og økonomi, samt betydningen af den produktive kvinde? Eller skaber det nye muligheder for refleksion over disse forhold?

Referencer

- Alzaga, C. 2003, Kroppens vej ind og ud af samfundsvidenskaben. *Dansk Sociologi*. 4 (3): 7-23
- Bauman, Z., 2004, *Flydende kærlighed*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Beck, U. and Beck-Gernsheim, E. 1995, *The Normal Chaos of Love*. Polity Press.
- Beck, U., 1997, *Risikosamfundet. På vej mod en ny modernitet*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Bo, K., Guldager, J. og Zeeberg, B. 2011, *Udsatte børn. Et helhedsperspektiv*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Brunse, M. H., 2015, Women's Agency and the Agenda Setting of Danish Family Policy in the 1950s and 1960s. *NORA Nordic Journal of Feminist and Gender Research*, Vol. 23 (1): 52-68
- Bryderup, I., 2005. *Børnelove og socialpædagogik gennem hundrede år*. Århus: Klim.
- Cortis, N. and Meagher, G. 2009, Women, Work and Welfare in the Activation State: An Agenda for Australian Research. *Australian Bulletin of Labour*. Vol 35 (4): 629-651
- Dencik, L. 1989, Growing up in the Post-Modern Age: On the Child's Situation in the Modern Family, and on the Position of the Family in the Modern Welfare state, *Acta Sociologica*. Vol 32 (2): 155-180
- Dencik, L. og Jørgensen, P. S., red., 1999, *Børn og familier i det postmoderne samfund*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Dencik, L., Jørgensen, P. S. og Sommer, D. red., 2008, *Familie og børn i en opbrudstid*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Donzelot, J., 1997, *The Policing of Families*. London: John Hopkins University Press.
- Duncan, S. and Strell, M. 2004, Combining lone motherhood and paid work: the rationality mistake and Norwegian social policy. *Journal of European Social Policy*. Vol 14 (1): 41-54
- Egelund, T., 1997, *Beskyttelse af Barndommen. Socialforvaltningers Risikovurdering og Indgreb*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Espersen, L. S. 2014, "Thi livet er stærkere end loven...". *Danmarks moderne aborthistorie*. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Foucault, M., 1990, *The History of Sexuality: Volume 1: An Introduction*. New York: Random House.
- Fuchs, P. 1999, *Liebe, Sex und solche Sachen. Zur Konstruktion moderner Intimsysteme*. Konstanz: Universitätsverlag.
- Frisch, M. 1973 [1957] *Homo Faber*. København: Gyldendal.
- Giddens, A. 1994, *Intimitetens forandring: seksualitet, kærlighed og erotik i det moderne samfund*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Guldbrandsen, L. M. red., 2009, *Opvækst og psykisk udvikling. Grundbog i udviklingspsykologiske teorier og perspektiver*. København: Akademisk Forlag.
- Hays, S., 1996, *The Cultural Contradictions of Motherhood*. New Haven: Yale University Press.
- Hays, S. 1998, The Fallacious Assumptions and Unrealistic Prescriptions of Attachment Theory: A Comment on "Parents' Socioemotional Investment in Children", *Journal of Marriage and Family*, 60(3): 782-790
- Hochschild, A. R. 2003, *Tidsfælden – når familien bliver arbejde og arbejdet bliver familie*. København: Munksgaard.
- Jepsen, L. H. 1954, *Det ufødte barn. Å propos svangerskabsafbrydelser*. København: Det Danske Forlag.
- Kvello, Øjvind 2013, *Barnet i risiko*. København: Samfundslitteratur.
- Lahneth, P. F. 2014, *Moderskab og Mødrehjælp*. Kristelig Dagblads Forlag.
- Luhmann, N. 1998, *Love as Passion. The Codification of Intimacy*. California: Stanford University Press.

- Luhmann, N. 2000, *Sociale systemer. Grundrids til en almen teori*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Nissen, M. A. og Henriksen, L. S., 2001, Børns Problemer: det sociales problem. *Dansk Sociologi*. 12(4): 45-65
- Nissen, M. A. 2005, *Behandlerblikket. Om sociale problemers tilblivelse, intervention og forandring i socialt arbejde med familier og børn*. Ph.d. afhandling. Institut for Sociologi og Socialt Arbejde.
- Nissen, M. A. 2006, Behandlerblikket. Risiko og refleksion i socialt arbejde med familier og børn. Nordisk Udkast, no. 1: 61-80
- Nissen, M. A., Fallov, M. A., Ringø, P., Kjaerulff, J. og Birk, R. H. H. 2015, Det produktive menneske. Om Neoliberalisme, politiske ideer og socialt arbejde som forandringsagent. *Social Kritik*. Nr. 141: 14-27
- Nissen, M. A. 2010, *Nye Horisonter i Socialt Arbejde. En refleksionsteori*. København: Akademisk Forlag.
- Nissen, M. A. 2011, *Socialiseringsforventninger I arbejdet med familier – rolle, institution og samfund*. I: Harder, M. og Nissen, M. (red.) *Helhedssyn i socialt arbejde*. København: Akademisk Forlag.
- Nissen, M. A., 2015, Social Workers and the Sociological Sense of Social Problems: Balancing Objectivism, Subjectivism, and Social Construction, *Qualitative Sociological Review*. XI(2):216-231
- Pedersen, O., 2015. *Sundhedspleje. Magt og normalisering i praksis*. Frederiksberg: Frydenlund Academic.
- Philp, M. (1979) Notes on the form of knowledge in social work. *The Sociological Review*. Vol. 27: 83-111
- Reintoft, H. 1979 [1976], *Om forsorg. En bog for begyndere*. København: Hans Reitzels Forlag. 2. Udgave.
- Reintoft, H. 1979 [1977]: *Om familien I*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Rose, N. 1989, *Governing the Soul. The Shaping of the Private Self*. London: Free Association Books.
- Søndergaard, D. M. 2006, *Tegnet på Kroppen. Køn: Koder og konstruktioner blandt unge Voksne i Akademia*. København: Museum Tusulanum.
- Skalts, V. og Nørgaard 1982, *Mødrehjælpens Epoke*. København: Rhodos.
- Socialpolitisk Forenings Smaaskrifter, 1947, *De enligt stillede Mødres Krise*. København: Martins Forlag.
- Warming, H. 2011, *Børneperspektiver. Børn som ligeværdige medspillere i socialt og pædagogisk arbejde*. København: Akademisk Forlag.